

Viken, A. (2025). Tilrettelegging for friluftsliv. I A. Viken, G. Svensson & R. Benonisen, *Friluftsliv og besøksforvaltning*. (s. 155–176). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa481108>

Kapittel 8

Tilrettelegging for friluftsliv

Arvid Viken¹

1 Takk til Odd Rudberg, Kirsti Gurholt og Leif Inge Magnussen for kommentarer i prosessen

Innledning

Den rette linja mellom to punkter i landskapet er ikke alltid den raskeste. Det lønner seg ofte å gå i buer, for å unngå bratte skrenter, komme rundt et stup, eller bare en oppgått sti. Stier slynger seg mellom fjell og gjennom søkk og daler der det er lettest å ta seg frem. Enkelte steder er stiene bearbeidet, eller tilrettelagt som man gjerne kaller det; klopper over myrer, bruer over elver, trapper gjennom ei ur, eller et tau å holde seg i – altså noe som gjør det mulig eller lettere å passere. Tilrettelegging kan også bunne i en grunneiers ønske om å tjene penger på en utmarkskafé eller lignende, mens kommunene kan kreve inn avgift for å dekke inn kostnadene ved sin tilrettelegging – for eksempel en badeplass eller parkeringsplass. Noen ganger tilrettelegges det for å beskytte naturen, eller å styre trafikken, for eksempel gjennom å legge en sti utenom ei myr. Tilrettelegging kan innebære store endringer i terrenget som veier og steintrapper, eller moderne tekniske installasjoner. Ofte vekker dette debatt, og brukerkonflikter er ganske vanlig i tilknytning til det moderne friluftslivet. I dette kapitlet skal vi se nærmere på hvilke muligheter og utfordringer som ligger i tilrettelegging for friluftsliv og naturbasert turisme. I forskning omkring turisme og naturforvaltning er dette et tema, og særlig innen det som kalles besøksforvaltning (Miljødirektoratet, 2023).

For mange i Norge handler friluftslivet om aktiviteter i naturområder, og i hovedsak om fysiske aktiviteter. Som vi vil komme inn på seinere, er det et normativt element i hva som forstås som friluftsliv, også hos norske myndigheter. De opererer med friluftslivsdefinisjon hvor *menneskelig miljøforandring* og *naturopplevelser* er sentralt. I dagens moderne samfunn har vi mange former for aktiviteter i friluft som ikke vil falle innenfor en streng forståelse av begrepet eller hvor andre mål enn de nevnt over er viktigere, aktiviteter hvor formålet er trening, teste sine egne grenser og der utstyr og teknikk er sentralt for aktiviteten; langrenn i preparerte løyper, stisykling, stiløping, fjellklatring, randonné-skikjøring, kiting, rafting og så videre. Behovet for tilrettelegging er lavere i en klassisk eller puristisk forståelse av friluftslivet. Om man liker det eller ikke, tilrettelegging er et av de viktigste grepene for å få flere ut på tur og til å bruke naturen.

I de fleste land foregår vandring i naturen langs veier eller opparbeidede løyper. Også i Norge er dette vanlig, folk følger stier som over tid har vokst fram eller som folk selv har tilrettelagt. Grunnet et hevdvunnet og lovfestet prinsipp – allemannsretten – er de fleste naturområder i Norge tilgjengelige (se kapittel 6).

Vi kan gå hvor vi vil, selv om det er på annen manns eiendom og vi har rett til å ferdes også utenfor stier så lenge ferdselen er hensynsfull og skjer uten å ødelegge for grunneieren eller er til sjenanse for andre. Den internasjonale litteraturen om tilrettelegging er begrenset eller i det minste litt annerledes – den handler mest om styring og ledelse av områder som myndighetene eier eller har råderett over. Heller ikke på norsk er tilrettelegging for friluftsliv mye omskrevet – det finnes intet omforent grunnleggende perspektiv eller teori for en slik øvelse.

Derfor tar dette kapitlet utgangspunkt i den norske offentlige debatten; hva vi mener med tilrettelegging, de faglige diskursene og kjente debattene, og gir en gjennomgang av systemet rundt tilrettelegging, landskapets tilpasning, tendensen til kommersialisering og de endringer dette betyr i forhold til de tidlige debattene i feltet. Kapitlet viser flere ganger til hvordan tilrettelegging skjer i Nordreisa kommune i Nord-Troms, der vi har gjort feltarbeider knyttet til et forskningsprosjekt (kalt Allemannsrettens omstridte natur, finansiert av Norges forskningsråd) (se Granås & Svensson, 2021, se også kapittel 9).

Tilrettelegging – hva mener vi med det?

Tilrettelegging er et hverdagslig ord. Tilrettelegging betyr at noen gjør utøvelsen av en aktivitet lettere for seg selv eller andre. Det er ofte en tidlig fase i en prosess; vi tilrettelegger ei tomt, et potetland eller et klasserom. Når det er tilrettelagt, kan man starte husbygginga, sette potetene, begynne undervisninga. Tilsvarende er det ofte også i friluftslivet, vi tilrettelegger stien og rasteplassen for så i ettertid nyte godt av arbeidet. Ofte er tilrettelegging for friluftsliv en omfattende prosess som både omfatter avklaring med grunneiere, andre brukerinteresser og kommunal arealplanlegging. Begrepet innebærer altså at vi planlegger, rydder, tilordner, installerer noe for friluftsliv, eller for at flere skal kunne komme seg ut på tur eller i andre aktiviteter. I den engelskspråklige litteraturen brukes begrepet *management* oftest som et vidt begrep, eller *organizing*, *facilitating* og *arranging for*. Hver især gjenspeiler disse begrepene aspekter ved det vi legger i tilrettelegging, at vi gjør tilgangen eller utøvelsen enklere (fasilitering), men også at det er noe vi styrer og leder (organiserer). Tilrettelegging er altså langt fra et klart avgrenset fagfelt. Vi har flere organi-

sasjoner i Norge som har som sin primæroppgave å tilrettelegge, mellom disse ulike myndigheter, så vel statlige som kommunale, samt de halvoffentlige friluftsrådene, lokale grendelag, turlag, og Den norske turistforening (DNT).

Tilrettelegging for friluftsliv er et felt som diskuteres både i offentlige, private og akademiske sammenhenger. Diskusjonen har ofte en normativ karakter, den forfekter hva som er riktig og galt, for eksempel at det enkle friluftslivet er mer verdifullt og høyverdig enn det teknologibaserte og kommersielle. Mange som forfekter slike synspunkter, utøver likevel moderne aktiviteter som å gå på ski i oppkjørte spor eller sykle langs skogsveier. Arne Næss (1987), Norges fremste friluftslivsfilosof, kalte dette for friluft*aktiviteter*, ulikt det livet han mente friluftsliv henspiller på, og som i hans perspektiv omfatter alt liv i naturen. Framtredende forskerne på friluftsliv i Norge har også framhevet at det er stor forskjell på byfolkets og landsbygdenes friluftsliv (Breivik, 1978; Pedersen, 1995). Det urbane friluftslivet rommer aktiviteter som fotturer, løping, skiturer, kanopadling og sykling, samt diverse moderne aktiviteter, mens landsbygdas friluftsliv har røtter i ulike høstingstradisjoner som bærplukking, fiske og fangst (Pedersen, 1995). I det «urbane» friluftslivet er tilrettelegging sentralt, i det høstingsbaserte marginalt. Derfor vil en diskusjon av tilrettelegging, først og fremst dreie seg om det «urbane» friluftslivet som ikke lenger kun utøves av byfolk, men også er blitt en del av livet på landsbygda. Vi tilrettelegger altså for det vi kan kalle moderne friluftsliv, et friluftsliv som har tatt i seg mye av det som de første generasjonen friluftslivsfilosofer og -forskere var skeptiske til.

Friluftslivet ble på 1800-tallet fremmet fordi aktiviteten representerte skattede idealer som frihet, likhet og lovprising av naturens vesen (se kapittel 2). Naturen var fri, og i naturen var vi alle like. Naturen hadde også verdi som arena for utvikling av menneskets kropp og sjel. Dette var hovedfilosofien bak etableringa av Den norske turistforening (1868) (også kalt DNT eller Turistforeningen). Det var også dem som alt den gang så forretningsmuligheter i feltet. Men Turistforeningen har holdt fast på retorikken om at kommersielle hensyn ikke skal få en dominerende plass. «DNT ønsker at flest mulig skal få oppleve glede i naturen, nå og i framtiden [...]», het det på hjemmesidene i 2022. Men man skal ikke bli langt i hjemmesidene for å finne kommersielle elementer, både som promotering av egne aktiviteter og i form av reklame for det meste som kan forbindes med friluftsliv. Slik sett operer DNT i grenselandet mellom de gamle friluftslivsidealene og det kommersielle friluftslivet. I tillegg poengterer DNT at de arbeider for å fremme folkehelsen. Dette fortoner seg som et ekko fra myndighetenes syn på feltet.

I Kultur- og kirkedirektoratets veileder «Tilrettelegging av turveier, løyper og stier» (Kultur- og kirkedirektoratet, 2008, s. 9) framheves hensikten med tilrettelegging: «Det sentrale er at befolkningen som helhet skal gis mulighet til å drive idrett og fysisk aktivitet.» Tilrettelegging er altså tiltak for å oppnå et slikt mål. Dette omfatter blant annet informasjon og markedsføring, merking og skilting, fysiske tiltak langs veier, stier og skiløyper, samt fasiliteter som parkering, rasteplasser, toaletter og renovasjon. Disse tiltakene kan være mer eller mindre til stede. Tilrettelegging kan spenne fra nesten ingenting til svært omfattende, men det finnes intet system i Norge som graderer tilrettelegging på samme måte som man i en nasjonal standard graderer turløyper. I den turløypegraderinga som er rådende i Norge i dag er vanskelighetsgrad vurdert skjønnsmessig ut fra et sett kriterier, og gradert med kategoriene enkel, middels, krevende og ekspert og fargene henholdsvis grønn, blå, rød og sort. Systemet forvaltes av Den norske turistforening, Innovasjon Norge og Friluftsrådenes landsforbund, beskrevet i en egen håndbok. Om det i tillegg trengs et graderingssystem for grad av tilrettelegging skal ikke vi ta stilling til her. Grad av tilrettelegging, altså hvor omfattende den er og med hvilken kvalitet, vil påvirke hvem som kan benytte tiltakene.

Hva man anser som sentralt i tilrettelegging er avhengig av faglig eller politisk ståsted. Vorkinn og Gåsland (1993) anga tre hovedmotiver for fysisk tilrettelegging; bedre adkomst, gjøre utøvelsen enklere, eller tiltak som styrker opplevelsen (servicetilbud, parkering, renovasjon, toaletter og vedlikehold av naturen). Dette innebærer aktiviteter motivert av å styrke opplevelsesmulighetene og aktivitetsmulighetene som naturen byr på, men også å fremme det som et forretningsområde, og som en oppgave for offentlig politikk. Det finnes ulike faglige ståsteder i analyser av feltet, en verdi- og idemessig – filosofisk – tilnærming, en økonomisk eller merkantil, en juridisk og en helse- og sosialpolitisk, men også andre. Det er ikke nødvendigvis noen motsetning mellom perspektivene, men de representerer ulik vektning. Filosofene som sto sentralt i den tidlige diskusjonen av friluftsliv ville ha minst mulig tilrettelegging – man skulle leve i og med naturen. Dersom man prioriterer helseaspektet, vil man bearbeide løyper og stier (for eksempel asfaltering) og anlegge broer og klopper slik at flest mulig kan ta del i aktivitetene. Med et kommersielt utgangspunkt vil man vurdere å legge inn tjenester noen kan gjøre forretning på. Vi kan også tilføye et ytterligere element, friluftsliv som et friksjonsområde – det er til stadighet uenighet om tolkninga av feltets lover og regler. Siden friluftsliv stort sett foregår

på andres eiendom, er det ikke å undres at det fram gjennom har vært mange stridigheter (se Reusch, 2012). Det dreier seg ofte om hvordan friluftsløva skal tolkes. Også dette er et akademisk felt (Reusch, 2012). Vi er også kjent med grunneiere som har protestert på hvordan deres landområder blir presentert i sosiale medier – dette er en tilrettelegging som bare er i sin begynnelse.

Folk er opptatt av friluftslivet og har meninger om det. Derfor er det ikke engang enighet om hva det egentlig er, eller hvor grensene for det går. For eksempel har en av bidragsyterne i denne boka uttrykt skepsis mot å skulle innlemme motorisert ferdsel i feltet (Svensson & Rudberg, 2021). En slik forståelse av begrepet er også presisert i Stortingsmelding 18 (2015–2016) *Friluftsliv — Natur som kilde til helse og livskvalitet*: «Motorisert ferdsel omfattes ikke av friluftslivsbegrepet, slik det er definert i den offentlige friluftslivspolitikken. Det er samhandlingen mellom fysisk aktivitet og naturopplevelse som regjeringen ønsker å legge til rette for» (kapittel 2). Veksten i elsykling har ikke gjort denne avgrensninga lettere – vi som ikke har det, går med hjertet i halsen langs det vi trodde var *gangveier* og ønsker dem bort. Når det ikke finnes en klar faglig avgrensning av fenomenet, er rommet for politiske forhandlinger og kontroverser desto større.

Friluftsliv som diskursivt felt

Friluftslivets tilrettelegging er ikke et nøytralt eller universelt anliggende, men representerer verdier, interesser og maktposisjoner. Når myndighetene vektlegger folkehelse, er det selvsagt på vegne av folket, men det er også for å redusere utgiftene i helsesektoren. Når det skapes slalåmanlegg, er helseargumentet underordnet; motivet er å tilrettelegge for en idrett og lek, eller for å tjene penger. Når man lager bro over Vøringsfossen i Hardanger, eller når man monterer gondolbaner i fjellssidene er det for å skape et bredere og bedre grunnlag for reiseliv som næring. Det kalles også tilrettelegging når man setter inn tiltak for å kanalisere ferdselen for å skjerme naturen, men omtales ofte med et annet begrep: skjøtsel – tiltak som gjøres for å opprettholde eller tilbakeføre et steds eller områdes naturtilstand. I verneområder vil *tilrettelegging* for friluftsliv måtte omsøkes, mens skjøtsel gjøres for å opp-

rettholde verneformålet og er dermed automatisk tillatt. Formål med tiltaket er altså vesentlig.

Formålene, motivene for og holdningene til tilrettelegging er altså høyst forskjellige. Allerede i det moderne friluftslivets tidligste fase var det flere som uttrykte skepsis til tilrettelegging, i alle fall til menneskelig påvirkning av naturen. Blant disse var Nansen (1916). Han var i høyeste grad en tilhenger av friluftslivet. Friluftsliv bringer oss mennesker nærmere naturen, mente han. Man skulle føle dens krefter på kroppen, gjerne også sloss mot dem – helst aleine. Folk måtte komme ut av byens «kasser» og på tur. Han satte bylivet opp mot livet i og med naturen. Det gjøres også i dag – verdikampen i dag er omtrent som på Nansens tid, men de urbane verdiene har langt større plass enn den gang. Dette dreier seg også om forholdet mellom instrumentelle og biosentriske verdier i friluftslivet (se kapittel 7) – mennesket versus naturen. Noen inntar et økologisk mellomstandpunkt og forsvarer menneskets plass i naturen.

Tilrettelegging for friluftsliv rommer altså interessenmotsetninger, bruker-konflikter, reguleringsiver og -motstand. Dette henger sammen med at det er mange typer aktiviteter i friluft, som det knyttes ulike verdier og interesser til, og som ofte står ofte i motsetning til hverandre. Når myndighetene fremmer økosystemtjenester (se kapittel 7), representerer det et instrumentelt verdisyn – naturen skal utnyttes til beste for oss mennesker, ikke til beste for naturen, selv om vi skal ta hensyn. Verdiståsted har altså betydning for opplevelsen, og dermed også for tilrettelegginga. Tendensen er, sier Olsen (2009), at naturopplevelsen blir mindre sentral jo mer omfattende tilrettelegginga er, mens Aasheim (2022) sier at tilrettelegging ikke bringer oss nærmere, men fjerner oss fra naturen. Som nevnt innførte derfor Arne Næss begrepet *friluftaktiviteter*, som også omfattet hans egen klatring. Det spesialiserte og tilrettelagte friluftslivslandskapet er en trussel mot friluftsopplevelsen, mente Tordsson, i 1978. Altså, det er vanskelig å tilrettelegge uten at noen har motforestillinger eller misliker det.

I sin masteroppgave har Olsen (2009) gitt en illustrasjon av hvordan tilrettelegginga omgjør en skitur til noe annet enn det den kunne ha vært. Når folk skal ut på ski, velger de fleste de oppkjørte sporene heller enn å trekke i løssnø. Men ei tilrettelagt skiløype styrer hvordan vi oppfører oss. Vi halser av gårde i det oppkjørte sporet fordi sporet inviterer til det og andre gjør det. Var det ikke for løypa hadde vi måtte bestemme selv. Altså, løypa reduserer handlingsrommet, og naturen blir omgjort til en arena for skitrening, sier Olsen (2009). Naturopplevelsen ved å trekke et skispor er mangfoldig, mens

turen i et maskintråkket spor er kroppsorientert sportsutgytelse. Men analyser som Olsens er normative, som Nansens, Zapffes, Næss' og Faarlunds var det. Noen vil selvsagt mene at de også får mange slags opplevelser ut av turene i skiløypene. Overgangen fra løypetrakking i løssnø til treningsøker på ski er knyttet til vår tids kommersialisering av friluftslivet. Folk har i dag flere par ski, ski for ulike terreng, fører og aktiviteter. Slik sett bidrar skiløperne og de opparbeidede løypene til forbrukersamfunnet, både på godt og vondt. Det var også en av Arne Næss' store bekymringer: «[...] fra selgersynspunkt gjelder det å selge kostbarest mulig oftest mulig. Dette favoriserer motepreget utstyr. Kort sagt maksimering av utstyrsdilla» (Næss, 1974). Han mente at naturen skal nytes slik den byr på seg selv uten tilrettelegging.

Friluftslivets landskap – stier og annen infrastruktur

Friluftslivet foregår i utgangspunktet relativt ubemerket. Folk går på tur, til fjells, fisker og plukker sine bær som en del av hverdagslivet. Men slik utviklinga har vært, er tilrettelegginga for friluftslivet blitt større og tydeligere landskapselementer, både i det fysiske eller materielle som i det levde landskapet. Gjennom installasjoner som skiheiser, gondolbaner, via ferrataer, sherpatrapper og liknende, går landskapet fra å være relativt uberørt natur, til noe som mange steder minner om et industrilandskap. Skiresorter og gondoler representerer et moderne produksjonslandskap som har lite til felles med naturområder knyttet til den tradisjonelle forståelsen av friluftsliv – bortsett fra frisk luft – og utgjør betydelige landskapsendringer. Ikke bare fysiske strukturer, men også menneskelige praksiser og verdier endrer seg. Begreper som *fritidslandskap* og *turistlandskap* tilsier at steder er preget av fritids- og turistaktiviteter. «Verneområde» er også et historisk sett et interessant begrep, basert på ideer og politikk med mål om å redusere menneskelige inngrep og preg på naturen. Paradoksalt nok brukes menneskenes trang til å oppleve «uberørt natur» som argument for landskapsvern. I mange land er vern ensbetydende med turisme.

I mange kommuner finnes formelt definerte friluftsområder. Dette er områder som er vedtatt av kommunene og som forvaltes av kommuner eller interkommunale friluftsråd. Disse kan være såkalte *statlig sikrede friluftsområder*, det vil si områder som er kjøpt opp av og sikret for friluftsmål av stat og kommune gjennom klausuler i grunnboka som begrenser hva eiendommen

kan brukes til. Grunneierretten brukes altså som et verktøy for regulering. I tillegg vil dette også gjenspeiles i arealplaner. Foruten dette finnes mange nasjonalparker og landskapsvernområder der friluftsliv inngår i verneformålet, og enda flere der friluftsliv utøves. Jotunheimen, Rondane, Dovre og Hardangervidda er nasjonalparker, men var blant de mest brukte områdene i norsk fjellturliv også før de fikk vernestatus. Lyngenthalvøya er landskapsvernområde, altså et område med et formelt vern, men har i lang tid vært kjent som et område for fjellklatring og toppskikjøring – dette foregår altså innen et vernet område. Det finnes også vernede *kulturlandskap* som har roller i friluftslivssammenheng, for eksempel gamle boplasser, gamle setre, steinrøyser og veier (Miljødirektoratet & Riksantikvaren, 2015). Og det finnes kulturminner som ikke formelt er vernet, som Rallarvegen over Hardangervidda, Munketrappa i Indre Hardanger (som en del av Dronningstien), Bukkelægeret mellom Gjendebu og Memurubu i Jotunheimen. I Reisadalen går en av de *historiske vandrerutene* vi har i Norge. Dette er en ordning i samarbeid med Riksantikvaren og Den Norske Turistforening (DNT).

På grunn av allemannsretten er naturen og landskapet å anse som fellesgoder. Det samme gjelder mye av tilrettelegginga for friluftsliv. Altså er det noe alle kan benytte seg av, noe vi har felles. Det er ikke dermed sagt at alle benytter seg av fellesgodene, men når det gjelder friluftslivet er andelen stor, mellom 75 og 95 prosent sier de utøver friluftsliv, avhengig av hvordan det måles. Kanskje er dette også en av grunnene til at folk flest har meninger om feltet og om tilrettelegginga.

Den viktigste infrastrukturen og landskapselementet for friluftslivet er veier og stier. Det er skrevet både bøker og avhandlinger om temaet (se for eksempel Ingold, 2010; Ingold & Vergunst, 2008; Solnit, 2001; se også kapittel 13). Anett Bischoff (2012) har skrevet en doktoravhandling om norske stier. Hun beskriver hvordan det fra gammelt av fantes et mylder av stier og gangveier som er blitt til gjennom folks behov for å flytte seg i terrenget, til beiteområder, høstingsområder, setre og nabobygder. Stiene var og er infrastruktur. Stier som går kun til et utkikkspunkt hadde neppe stor praktisk nytte i tidligere tider, men er sentrale i dagens friluftsliv. Friluftslivet har gjort mange stier og gangveier om til turstier, ofte fulgt opp med ytterligere tilrettelegging, så vel fysiske (utbedringer, bruer og klopper, etc.) som informasjonsmessige (kart, stibeskrivelser, nettsted, etc.). «Turstiene er på mange måter et skjæringspunkt mellom de gamle stiene og de nye tilrettelagte stiene [...]», sier

Bischoff (2012, s. 64), som også peker på dette som «en glidende overgang mellom organisk framvokste og bevisst tilrettelagte stier». Hun ser på stiene som et bindeledd mellom kultur og natur; stier representerer kulturavtrykk i naturen. Stier utgjør et hovedelement også i den moderne tilrettelegginga for friluftsliv, og feltet er stadig i utvikling. Stier opparbeides og bearbeides og blir mer og mer til veier og om vinteren til preparerte skiløyper.

Bischoff (2012) påpeker at stier som er mye brukt og omtalt ofte får en høyere status enn de som aldri omtales. Hun viser til prosesser som både representerer institusjonalisering og tidvis ikonisering. Det høyeste nivået i stihierarkiet er nasjonale turiststier. Myndighetene har tatt en aktiv rolle og har utpekt noen som nasjonale turiststier definerte gjennom stor attraksjonskraft og opplevelsverdi. Dette er stier og turmål som gjennom langsiktig og helhetlig planlegging skal tåle meget høye besøkstall uten at natur-, kultur- og opplevelseskvalitetene forringes, og som samtidig skal bidra til lokal verdiskaping (Miljødirektoratet, 2023). Stiene får også statsstøtte. De mest kjente er stiene til Trolltunga, Preikestolen og over Besseggen.

De kongelige har flere steder gitt status til tilrettelagte stier. Det finnes flere dronningstier, stier hvor Dronning Sonja har gått, og som er mye trafikkert. En av dem er i Hardanger, mellom Kinsarvik og Lofthus. Stien er *blåmerket* med dronning Sonjas signatur på store steiner i begge ender. Ved starten av stien til Blåisvatnet i Lyngen finnes Kronprins Haakons signatur på en stein (se kapittel 13). Støtte til etablering eller styrking av stier synes også å ha blitt en måte ulike institusjoner viser at de tar samfunnsansvar på. For eksempel finansierer Sparebankstiftelsen stadig prosjekter knyttet til materiell og bestandig tilrettelegging (av stier) hvor det markeres at stiftelsen har vært med på tilrettelegginga. For eksempel har denne stiftelsen bidratt til tilrettelegging for friluftsliv på Tromsø-øya.

Offentlig tilrettelegging og kunnskapsgrunnlag

Det finnes i dagens Norge et betydelig apparat for tilrettelegging for friluftsliv, bestående både av offentlige og private aktører som både planlegger, utfører og vedlikeholder tiltak. Apparatet er lite enhetlig og til dels uoversiktlig. Det kan

likevel kalles et system, fordi de ulike aktørene forholder seg til hverandre og samarbeider en hel del. Systemet omfatter veier, stier, merking og varder, hytter av ulike slag, rasteplasser og parkeringsplasser, og anlegg for kano, kajakk og båter, samt skiløyper og opplegg for løypepreparering – og mye mer. Og myndighetene har en aktiv rolle i denne tilrettelegginga. Men kanskje er systemet mer velutviklet som byråkrati, enn som handlende aktører – mange lokale debatter tyder på det.

Friluftslivet er dermed også gjenstand for politisk og byråkratisk styring, først og fremst av Miljødepartementet og Miljødirektoratet. Ifølge et forslag til en handlingsplan for friluftsliv fra 1991, er hensikten med fysisk tilrettelegging å forbedre friluftslivsmulighetene. Dette har siden vært fulgt opp i flere stortingsmeldinger, blant annet gjennom *Friluftsliv – natur som kilde til helse og livskvalitet* (Meld. St. 18 (2015–2016)), men også gjennom andre styringsdokumenter. I tillegg til å sikre arealer til friluftaktiviteter der folk bor, er myndighetene også engasjert i mykere tiltak som informasjon, veiledning og opplæring. Blant institusjonene med ansvar for tilrettelegging for friluftsliv har Direktoratet for naturforvaltning, det som nå heter Miljødirektoratet, vært det mest sentrale. Direktoratet lagde allerede i 1991 en håndbok for stier, løyper og turstier som i 2008 ble bearbeidet av Kultur- og kirkedepartementet i *Tilrettelegging av turveier, løyper og stier*. Håndboka beskriver relativt detaljert hvordan man skal gå fram i utforming av slike tiltak. Dagens (2023) Kultur- og likestillingsdepartement har fortsatt en sentral rolle når det gjelder idrettsanlegg. Sammen med Norges Idrettsforbund og NTNU har departementet etablert et nettsted som heter *Gode idrettsanlegg.no*. Her finnes flere veiledere for sykkelstier, stimerking og stiforvaltning. I 2019 laget Miljødirektoratet en veileder kalt *Naturvennlig tilrettelegging for friluftsliv*. Den gir ganske detaljerte beskrivelser av hva som er god og dårlig tilrettelegging i sentrumsnære områder. Veilederen omhandler ikke bare tiltak, men har også fokus på hvordan tiltakene skal hensynta naturen omkring, eller utgjøre *Tilrettelegging på naturens premisser*, som det heter i en kapitteloverskrift. Veilederen gir råd om anleggelse av turveier, stier og løyper, aktivitetsområder (badeplasser), parkeringsplasser, og skilting. I seinere år har Miljødirektoratet gjennom Statens Naturoppsyn (SNO) kommet med *Stiskulen* som er et nettsted for stirelaterte saker som tilrettelegging og skjøtsel, og det er utarbeidet en veileder kalt *Plan for friluftslivets ferdselsårer* (Miljødirektoratet, 2019) som er «et virkemiddel for å identifisere, ivareta og utvikle stier, turveier, løyper og leder som er viktige for vår utøvelse av friluftsliv» (s. 2). Også Statens vegvesen

er på banen i forhold til friluftslivet, gjennom å ha laget en strategi for tilrettelegging for sykling (Vegdirektoratet, 2023).

Det er altså et betydelig offentlig engasjement rundt tilrettelegginga. Forvaltningsapparatet domineres av mennesker som er utdannet for det, men Bischoff (2012, s. 198) sier at de som tilrettelegger profesjonelt stort sett representerer naturvitenskaplige, positivistiske og (antatt) verdinøytrale analyser og kunnskap. Altså, det man kan kalle en teknokratisk tilnærming dominerer. Dette betyr at de praktiserte landskapene ikke har samme prioritet hos forvaltningsmyndighetene. Bischoff mener at tilrettelagte stier ofte ikke anerkjenner betydninga av estetikk, poesi og de meditative sidene ved naturopplevelsen (Bischoff, 2005, 2012). På lignende vis forteller en doktoravhandling fra Nord-Troms om en naturvitenskapelig dominans i verneområdene, noe reindrifta ofte opplever som tilsidesetting av sin kompetanse (Skavhaug, 2021).

Organisasjonene i friluftslivsfeltet rommer mange slags kunnskap – også en eksplisitt friluftslivskunnskap, basert på erfaringer og erfaringsutveksling. Det eksisterer åpenbart et praksissamfunn (*community of practice*) som deler sine erfaringer på tvers av organisasjoner og offentlige etater, til dels også på tvers av landegrenser. Et eksempel på dette er en veileder for *Merking av stier og løyper* utarbeidd av Nordisk forum for vegledning i natur- og friluftsliv fra 1986. Dette var resultat av et møte mellom eksperter. I våre dager foregår også en utstrakt erfaringsutveksling gjennom nasjonale og internasjonale nettverk og samarbeidsprosjekter. I Nord-Troms har vernemyndighetene og kommunene et relativt tett samarbeid med nord-finske nabokommuner, og de har tatt del i flere EU-finansierte Interreg-prosjekter, samt i et nettverk som heter *Europarc Federation*, der det utveksles erfaringer fra flere europeiske land. I slike nettverk skapes eller tilpasses prinsipper og retningslinjer, som oftest basert på omforent og praksisnær kunnskap med sideblikk til forsknings- og byråkratkunnskap.

Når det gjelder den lokale friluftslivskompetansen er det kanskje noe annerledes. Stort sett er det praktisk kunnskap som dominerer i det lokale tilretteleggingsarbeidet, uten at det er noe fag som stikker seg ut. Det foregår en organisk tilrettelegging hvor folk gjør det de føler for uavhengig av formell kunnskap. I større og planlagte tilretteleggingsprosjekter vil fag som arkitektur, ingeniørfag og planlegging være involvert, og når prosjektet skal settes ut i livet er det praktiske fag som muring, snekring eller liknende som gjelder. Et eksempel på teknokratisk tilnærming i friluftslivssammenheng er utviklinga av sherpatrapper. Konseptet er gitt; lokale krefter bereder grunnen med godkjenning av planer

og finansiering, så bringes inn et selskap som rår over steinarbeidere som gjør murerjobben. For det som kalles dagsturhytter og postkasseprogrammer (Stikk UT, ti-på-topp, Ut i Nord, Perleturer), er prosessen tilvarende. I disse tilfellene anvendes konseptuelle utviklingsmodeller – man følger en mal. For flere av organisasjonene i feltet er mantraet vekst. Bedre stier og merking, elektronisk markering av topper eller punkter med et tilhørende poeng- eller premierings-system finnes nær sagt over alt. Legitimeringa er at tiltakene er bra for folkehelsa.

Konseptutvikling er et betydelig fagfelt i tilknytning til industriutvikling og prosjektstyring (Samset 2008), og rommer en slags planleggingssystematikk som kan anvendes i mange felter. Ofte innebærer det at det arbeides på flere nivåer: et overordnet der selve konseptet blir til, og på lavere nivå hvor konseptene anvendes med nødvendige lokale tilpasninger, avhengig av hva tiltaket er. Når det lages sherpatrappes, er den lokale tilpasninga minimal ut over det å følge og bruke terrenget. For dagsturhyttene i Nord-Troms samarbeider Nord-Troms friluftsråd med et arkitektkontor og et byggefirma som er kjente med konseptet, og de lokale tilpasningsbehovene er minimale (se kapittel 9). En annen og diskutert side ved konseptuell tilrettelegging er at det representerer en form for standardisering. Man føler å ha opplevd det før. Det synes imidlertid å virke; stadig flere stier og punkter tilrettelegges, og stadig flere brukere kommer til.

Tendenser i friluftslivet – teknifisering og kommersialisering

Friluftslivet er skapt av moderniteten. I særdeleshet har transportsystemene vært viktige, jernbane, veier, biler, busser og fly (se kapittel 2 i). Ved hjelp av denne teknologien kom folk seg ut av byene, til landet der naturen fantes. Slik omtrent, beskriver Orvar Löfgren (1999) den tidlige turismens utvikling. Dette er også friluftslivets utvikling. Transportsystemene gjorde fjell- og andre naturområder tilgjengelige på en helt annen måte enn tidligere. Det var knapt hensikten, men en viktig tilrettelegging for friluftsliv. Noen steder har friluftsliv vært en del av begrunnelsen, trikken til Bymarka i Trondheim, Holmenkollbanen i Oslo, Fløybanen i Bergen, og alle skogs- og fjellveiene har vært og er viktig infrastruktur for friluftslivet.

Figur 8.1

Tilrettelegging rundt Vøringsfossen: Teknologi som trosser naturkreftene (Foto: A. Viken)

Deler av infrastrukturutviklinga har skjedd parallelt med en tiltakende industrialisering og urbanisering. Folk som arbeidet i industri, handel og service fikk fritid og ferier, og det fant sted en velstandsutvikling. Teknologeutviklinga viste også at menneskene kunne herske over naturen, utnytte den, og dette gjorde trolig folk mer fortrolig med å ferdes i naturen, og med å bearbeide den (se Løfgren, 1999). Etter som transportsystemene ble bedre, dro folk lengre ut, og besteg høyere fjell. Det var også et annet sosialiseringselement i dette: folk ble vant til at det var tilrettelagt for friluftsliv og fikk forventninger om at det skulle være tilrettelagt. Ofte har kommersielle interesser styrket dette, særlig i de siste tre tiårene; friluftslivet har blitt en stadig mer integrert del av den kapitalistiske økonomien.

Beames, Mackie og Attencio (2019) viser hvordan feltet som de kaller *adventure* har vært gjenstand for en slik utvikling. Det å ferdes ute var noe man foretok seg på fritida, aleine eller med familien, men er mer og mer blitt påvirket av en konkurranseideologi og kommersielle krefter. Som de sier, så begynte ofte kommersialiseringa med at noen aktører, for eksempel skoprodusenter, skjønnte at de kunne tjene penger på å standardisere skoproduksjonen. Slike aktører, for eksempel brødrene bak Adidas og Puma, så også at folk hadde behov for forskjellige sko, tilpasset forskjellige aktiviteter, og startet produksjon av joggesko, noe som utviklet seg til en storproduksjon. Selskapene deres ble etter hvert verdensledende i feltet, sammen med Nike, som har en noe annen opprinnelseshistorie. Beames og kolleger (2019) skriver om utstyrsleverandøren North Face. Gründerne her var misfornøyde med tilgjengelig friluftslivsutstyr og startet egen produksjon. Selskapet ble etter hvert et av de store i feltet. De peker også på utvikling av utstyr til skateboard som begynte med entusiaster og endte med verdensomfattende forretningsdrift. Produksjonen til disse forretningsimperiene er høyst diskutabel, for eksempel med innslag av barnarbeid og miljøproblematisk materialer. Utstyret de selger blir stadig mer spesialisert og profesjonalisert. For å nå sine posisjoner har firmaene brukt ulike strategier, blant annet å spille på unge, friske livsstiler og identiteter.

Beames og kolleger (2019) peker også på at disse selskapene deltar i produktutviklinga i feltet, og stadig flere aktiviteter dukker opp som er basert på deres teknologi og fantasi, for eksempel innendørs snøaktiviteter. Selskapene markedsfører seg også gjennom sponsing. Red Bull, en sportsdrikkprodusent, har vært mye i norske medier, knyttet til alpinister som Axel Lund Svindal og Henrik Kristoffersen. Selskapet støtter sine utvalgte

utøvere med omfattende tilrettelegging, på linje med nasjonale skiforbund. Et av eksemplene som Beams og kolleger (2019) nevner er et prosjekt knyttet til snøbrettkjøeren Shaun White, som hadde sterke kommersielle sponsorer. «Prosjektet» ble kronet med olympisk gull i 2010. Selskaper som Coca Cola og Red Bull sponser også arrangementer med stor medieoppmerksomhet, som OL, X-Games og liknende. Selskapene setter press på Den internasjonale olympiske komité (IOC) for å få nye *adventure*-sportsgrener på programmet, hevder Beams og kolleger (2019). De drar sine resonnementer et hakk lengre, og diskuterer hvordan *adventure*-sektoren representerer en neoliberal ideologi som har stor innvirkning på hvordan individet tenker og handler. I dagens samfunn må individet *selge seg selv* for å lykkes. Kulturelle verdier, ideologier og maktforhold påvirker folks praksis, også i *adventure*- og friluftslivsfeltet. De nasjonale og lokale friluftslivsorganisasjonene støtter seg i stadig større grad til de store utstyrsselskapene også i tilrettelegginga for folk flest. Og, sier Beams og kolleger (2019), selskapene er bevisst sine roller og omgir seg med en retorikk som gir inntrykk av at de tar samfunnsansvar.

Også i Norge er dette en kjent utvikling. Kunstige installasjoner som plattformer for strikkehopp (f.eks. Kåfjorddalen), zipliner (f.eks. Flåm), via ferrataer (f.eks. Tyssedal), klatreparker (mange steder, se høyt og lavt.no), og aktiviteter som terrengsykling (Trysil), elvepadling (Voss), fallskjermhopping (mange steder), og så videre, er gjerne sponset eller etablert i samarbeid med utstysleverandører. Det etableres stadig nye typer løyper, stier og veier, for eksempel for fatbike-sykling, terrengsykling og hundekjøring, og det tilrettelegges for geo-caching, disc-golf, stolpejakt og andre lekbetonte aktiviteter. Motivet for slik tilrettelegging, eller rettere, produksjon av slike aktivitetsarenaer eller friluftslivstjenester, er som regel å tjene penger og å styrke nærings-elementet i friluftslivet og den naturbasert turismen. Selvsagt er dette både ønsket og legitim virksomhet, men rokker ved verdigrunnlaget for friluftslivet. Dette øker etterspørselen etter friluftsliv som ikke er fritt, men styrt av kapitalinteresser, hevdes det (Shultis, 2001). Aktivitetene som utøves er stadig mindre orientert mot å oppleve naturen, ofte er den redusert til arenaer for kick-artede, spenningsfylte opplevelser.

Altså, kreftene bak utviklinga av tilrettelegging for friluftslivet, og enda mer naturbasert turisme, er ikke lenger bare lokale og ideelle, men i stadig større grad nasjonale og internasjonale selskaper og investorer. Utviklinga i friluftslivets tilrettelegging er tilsvarende den man har i hotellsektoren, i fis-

keri, havbruk, og i mange andre bransjer, det som gjerne kalles finansialisering, utvikling dominert av nasjonal og internasjonal kapital og investorer, hvor avkastning og vekst er hovedsida. Det innebærer at kontrollen over det som skjer ofte utøves av et kjedekontor eller hovedkontor som befinner seg på et annet sted enn bedriftene. Det er der eventuell profitt havner, og det er der man bestemmer hva den skal brukes til, eventuelt om noe skal gå tilbake til bedriften eller stedet hvor aktiviteten foregår (Viken, 2020). Altså, dette betyr at eksterne aktører akkumulerer kapital fra produksjon knyttet til naturressurser, som de dermed får kontroll over.

Når det gjelder tekniske installasjoner og skapte attraksjoner, er de i mange tilfeller finansiert privat, men som regel med kommunene som pådriver eller samarbeidspartnere. Prosessen er stort sett slik: Noen lanserer en idé, kommunen (ordføreren) ser at det kan bety vekst i turisme og sysselsetting, det settes i gang et planarbeid som kommunene ofte betaler, og så ruller prosjektet; planene blir konkretisert (av arkitekter, ingeniører og økonomer), det skaffes investorer og etableres selskaper for utbygging og drift. Er det større anlegg, vil man foreta konsekvensutredninger, arealreguleringer og planene vil bli gjenstand for høring. Enkelte ganger blir det lokale debatter, slik det var når det gjaldt gondolbaneprosjektene i Rauma og Odda, noen ganger også protestaksjoner. I Odda ble gondol-prosjektet i 2023 stanset av statsforvalteren av hensyn til villreinen, men ordføreren signaliserte at man ikke hadde gitt opp prosjektet. I løpet av slike prosesser eller i etterkant, kan det dukke opp interessenter som ser nye muligheter. Skal man bygge en gondolbane ved en fjord, er det nærliggende å tenke cruiseanløp som gir mange kunder i slengen, og som dermed også er et argument for ei cruisehavn. Ofte virker det som om prosessene i seg selv skaper prosjektet, det er vanskelig å snu slike initiativ når ideen er sådd og plansystemet og investormiljøene har satt i gang sine maskinerier.

Til sist har sosiale medier endret friluftslivsfeltet betraktelig. Bedre kartter med anvisning av merkede stier (f.eks. appen UT), omtaler stier, turer og turmuligheter på nett, og skrytebilder og/eller -tekster legges på Facebook, Instagram, X, Strava eller andre plattformer. Friluftslivet er en flittig bruker av slike systemer og kanaler. Dette har en rekke virkninger. Sikkerheten er for eksempel blitt større, men kanskje også dristigheten. Med ny kunnskap flyttes grenser, og bringer nye grupper mennesker ut i naturen. Når kunnskapen ikke er personlig, men først og fremst finnes på nett, er det ikke sikkert

at aktivitetene er blitt tryggere. Feltet rommer flere viktige debatter, utenfor ramma av dette kapitlet.

Diskusjon

Friluftslivet preger mange norske landskaper. Ofte er det slik at noen begynner å ferdes i et område, går mot en topp eller annet punkt i terrenget; turene omtales, og det kommer flere og nye som følger samme trasé. Det blir etter hvert en tydelig sti, og man begynner å merke den. Det lokale turlaget kan finne ut at stien skal inngå i DNTs portefølje, eller Friluftsrådet ser at her bør man utbedre stien eller sette opp en gapahuk eller ei dagsturhytte. Når trafikken får et visst volum, kommer ofte kommunene på banen med reguleringer i henhold til friluftsløva eller plan- og bygningslova, eller veimyndighetene som har ansvar for parkeringa langs sine veier.

Dette kapitlet har diskutert ulike sider av denne problematikken. Man tilrettelegger for å gjøre det enklere å utøve aktiviteter, eller mer attraktivt og derigjennom rekruttere flere. Dette mener man skal skape trivsel i lokalmiljøer og bedre folkehelsa. Og i noen sammenhenger vil tilrettelegginga nettopp skape ny aktivitet, får flere mennesker opp av «godstolen» og ut på tur. Men tilrettelegginga er forbundet både med utfordringer, motstand og konflikter. Vi har villet vise hvordan tilrettelegging er et diskursivt og normativt felt; det finnes ofte sterke forestillinger om hva som er «riktig» standpunkt i diskusjoner av feltet. Dette henger også sammen med hva man anser som målet, om det er bedret folkehelse eller økt inntjening. Paradoksene knyttet til friluftslivet kom fram i samtaler med folk i Nordreisa (se kapittel 9) – de fleste synes tilrettelegging er bra, men at det kan bli for mye av det, og at den ofte er for instrumentell og kommersiell. Folk uttrykker sin skepsis omtrent slik Zapffe, Næss og Faarlund gjorde det. De deler ideene bak friluftslivet, men mange er skeptiske til at det først og fremst skal oppfattes som rekreasjon – altså som reparasjon av mer eller mindre skakkjorte kropper, sjeler og samfunn. Friluftslivet må ikke reduseres til «en rehabiliteringsform for teknokulturen og en kunstig åndedrett for en kulturform i utakt med menneskets arvegitte forutsetninger for det økologiske samspill i planeten Jorden», skrev Faarlund

i 1974 (2003, s. 22). En som var enda mer bekymret, ja, han var sint, var Tromsø-filosofen Petter Wessel Zapffe. Han hadde i sin tid fått nyss om at man ville merke og varde stiene rundt Tromsø:

Ifølge min hjemmelsmann, er det en del unge mænd, som har forsat sig at merke op fjeldveier i byens omegn og fylket for øvrig med varder og skilt. Hensikten skal være lettere adkomst for flest mulig [...] Jeg mistænker de herrers motiver [...] de har læst om all stasen her sydpaa og saa skal vi ha det likedan hjemme – ikke ligge efter, osv [...] Tiden lider av utnyttelsesfeber fordi den er en aandelig grund tid. Og denne systematiske tilintetgjørelse av oplevelsesverdier, denne bestandige økninga av avstanden mellom os selv og naturen. (Zapffe, 1997, s. 56)

Folk vi har snakket med under arbeidet med denne boka antyder, slik Zapffe gjorde det 90 år tidligere, at tilrettelegginga skaper avstand til naturen, rent bokstavelig talt, bearbejdede stier og veier gir mindre naturkontakt enn enkle stier eller terrenggåing, og at tilrettelegginga tenderer mot å fremme instrumentelle verdier og kommersialisering (se kapittel 9). Brukerne er blitt vant til tilrettelegging og forventer det. Og det virker, folk bruker de tilrettelagte stiene mer enn andre.

Tilrettelegginga inviterer til dyrking av andre verdier enn bare naturen, for eksempel er konkurranseelementet blitt mye mer framtrødende; folk konkurrerer både med seg selv og andre. Friluftslivet beveger seg mot et numerologisk felt, hvor tall får symbolverdi; det å bevege seg raskt, langt og høyt er blitt viktige identitetsmarkører. Dette er langt fra det enkle friluftslivet. Zapffe, Næss og Faarlund har først og fremst støtte på et idealistisk og diskursivt plan, i praksis driver vi alle med det som interesserer oss, uavhengig av aktivitetens ideologiske grunnlag eller normative karakter. For de fleste er friluftsliv noe konkret – en individuelt tilpasset og sunn fritidssysse. Friluftslivsfeltet er derfor mangfoldig og forbundet med sprikende interesser og verdier, og en kompleksitet som er utfordrende for dem som skal tilrettelegge. Hvem skal prioriteres; syklistar eller vandrere, snøskuterkjørere eller skiløpere, det enkle eller det teknologisk avanserte friluftslivet, det ikke-kommersielle eller det kommersielle friluftslivet? Brukertilpasset forvaltning er derfor vanskelig. Om det er derfor norsk naturbruk i begrenset grad er forvaltet, skal være

usagt. Men det skjer en del, særlig i regi av Miljødirektoratet og tilstøtende institusjoner, som i alle fall synes å være opptatt av tilrettelegging for tilrettelegging – det de kaller veiledning, rådgivning og håndbøker. I det ligger det en erkjennelse av at også forvaltningsaktørene må forvaltes. I hvilken grad rådene følges er uklart.

Konklusjon

Dette kapitlet startet med å avgrense hva vi mener med tilrettelegging og en gjennomgang av sentrale elementer i diskursen omkring tilrettelegging, og nyere tendenser i feltet. Ett av dem er at det enkle friluftslivet der naturen nytes som den er, har fått ny teknologibasert konkurranse. Det har blitt mer fokus på fart, høydemeter, hellingsgrader, utstyr, sti- og løypebearbeiding og sosiale medier. Resultatet er en sportifisering og kommersialisering av friluftslivet. Det kanskje største paradokset er at det ofte ikke er det som er mest og best tilrettelagt som gir de beste opplevelsene. Opplevelser som ikke lar seg regissere, gir ofte de beste minnene, som et møte med et dyr i skogen, et landskap badet i sol, eller en samtale med en som man møtte på turen – det uventede, det som avviker fra det vanlige eller stiller krav til oss selv. Når man føler seg utfordret av eller i ett med naturen – det kan skje – er det som regel ikke tilrettelagt eller planlagt.

Referanser

- Beames, S., Mackie, C. & Atencio, M. (2019). *Adventure and society*. Palgrave Macmillan.
- Bischoff, A. (2005). Fornemmelsen for stier. *Forskning i friluftsliv*. Notat. Høgskolen i Telemark.
- Bishoff, A. (2012). *Mellom meg og det andre fins det stier: En avhandling om stier, mennesker og naturopplevelse* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet for miljø- og naturvitenskap.
- Breivik, G. (1978). To tradisjoner i norsk friluftsliv. I G. Breivik & H. Løvmo (Red.), *Friluftsliv fra Fridtjof Nansen til våre dager* (s. 7–16). Universitetsforlaget.
- Faarlund, N. (1974/2003). *Friluftsliv: Hva – hvorfor – hvordan*. Norges idrettshøgskole.
- Granås B, Svensson G (2021). På reise med allemannsretten. *Arr - Idéhistorisk tidsskrift*. <https://hdl.handle.net/10037/28907>
- Ingold, T. (2010). Footprints through the weather-world: Walking breathing, knowing. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 16(1), 121–139.
- Ingold, T. & Vergunst, J. L. (2008). Introduction. I T. Ingold & J. L. Vergunst (Red.), *Ways of walking*. Ashgate.
- Kultur- og kirkedepartementet. (2008). *Tilrettelegging av turveier, løyper og stier*.
- Löfgren, O. (1996). *On holiday: A history of vacationing*. University of California Press.
- Meld. St. 18 (2015–2016). *Friluftsliv – natur som kilde til helse og livskvalitet*. Miljødepartementet.
- Miljødirektoratet og Riksantikvaren. (2015). *Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven* (M-420).
- Miljødirektoratet. (2019). *Naturvennlig tilrettelegging for friluftsliv* (Veileder M-1326).
- Miljødirektoratet. (2023). *Nasjonale turiststier*.
- Nansen, F. (1916). *Friluftsliv: Blade av dagboken*. Jacob Dybwads forlag.
- Næss, A. (1987). Fri natur og friluftslivet. I Miljøverndepartementet (Red.), *Vi har en framtid hvis ...* Miljøverndepartementet.
- Olsen, D.-Ø. (2009). *Tilrettelegging på ville veier: Et kritisk blikk på tilrettelegging for friluftsliv* [Masteroppgave]. Høgskolen i Telemark.
- Pedersen, K. (1995). På sporet av et mangfold av friluftslivsstiler. *Forum for Idræt*, 13(1), 29–54.
- Reusch, M. (2012). *Allemannsretten: Friluftslivets rettsgrunnlag*. Flux forlag.
- Samset, K. F. (2008). *Prosjekt i tidligfasen: Valg av konsept*. Tapir akademisk forlag.
- Shultis, J. (2001). Consuming nature: The uneasy relationship between technology, outdoor recreation and protected areas. *The George Wright Forum*, 18(1), 56–66.
- Skavhaug, M. O. (2020). *Mangfoldige verneområder: Å utforske forståelser av vernet natur og landskap i Nord-Troms* [Doktorgradsavhandling]. UiT Norges arktiske universitet.
- Solnit, R. (2001). *Wanderlust: A history of walking*. Verso.
- Svensson, G. & Rudberg, O. (2019, 1. mai). Snøscootereren er kanskje kommet for å bli, men friluftsliv er det ikke. *Nordnorsk debatt/Nordlys*.
- Tordsson, B. (1978). Friluftsliv i teknikens samhlle, ett diskussionsmaterial utgivet av Argaladei. *Argaladei*, Box, 8048(750), 08.
- Vegdirektoratet. (2023). *Nasjonal sykkelstrategi – Sats på sykkel!* (VD-rapport nr. 7).

- Viken, A. (2020). Nordkapp – annektert av turismen. I A. Viken (Red.), *Turismens paradokser* (s. 129–150). Orkana akademisk.
- Vorkinn, M. & Gåsdal, O. (1993). Fysisk tilrettelegging – kun for «eldre, syke og handikappede?». I K. B. Kaltenborn & M. Vorkinn (Red.), *Vårt friluftsliv: Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov*. Norsk institutt for naturforskning.
- Ween, G. B. & Abram, S. (2012). The Norwegian Trekking Association: Trekking as constituting the nation. *Landscape Research*, 37(2), 155–171. <https://doi.org/10.1080/01426397.2011.651112>
- Zapffe, P. W. (1997). *Kulturelt nødverge*. Pax Forlag.
- Aasheim, S. P. (2022). *Fjellene har meg nå*. Kagge forlag.